

فرهنگ و هنر ساسانی در خارج از ایران

یکی از دوران با شکوه تاریخ گذشته کشور ما زمان ساسانیان است که در این دوره با توجه به فترتی که در زمان سلوکی‌ها در تکامل و استمرار فرهنگ ایران بوجود آمده بود اشکانی‌ها و سپس ساسانی‌ها وظیفه و رسالت مهمی را در احیاء تمدن و فرهنگ ملی ایفا نمودند زیرا پس از حمله اسکندر به ایران - در زمان سلوکی‌ها - نفوذ و توسعه فرهنگ و هنر هلنی بیش از هر زمان در این مرز و بوم جاری گردید ولی این نفوذ عمر زیادی نداشته و به زودی با قیام پارتی‌ها (اشکانی‌ها) یک حکومت ملی و ایرانی تشکیل گردید که خارج شدن از یوغ نفوذ سیاسی و فرهنگی یونانی‌ها را در برداشت .

تاریخ گذشته این مرز و بوم روشنگر واقعیتی است که سلطه و نفوذ سیاسی و فرهنگی بیگانگان در این کشور هیچگاه مدت زیادی دوام نداشته است . بدین سبب ظهور پارتی‌ها و رونق کار آنها تنها بخاطر عدم پذیرش فرهنگ و تمدن یونانی‌ها بوسیله ایرانی‌ها نبوده است بلکه دفاع از آب و خاک به عنوان یک وظیفه ملی و علاقه به سنت‌های تاریخی آنها را و ادار به مبارزات دلیرانه برای بدست آوردن آزادی‌های مورد نظر نموده است

پس از پارتی‌ها^۱ ساسانی‌ها با تلاش و کوشش بیشتری رسالت میهنی خود را ایفاء نموده و جای ویژه‌ای در تاریخ گذشته ایران کسب نمودند . بدین سبب ایران زمان ساسانی دوره تحولی است که بقایای نفوذ تمدن و فرهنگ یونانی از این خطه رخت بر می بندد .

بزرگترین حادثه تاریخ کشور ما که در پایان دوره ساسانی^۲ انجام پذیرفت آمدن اسلام به ایران است و این تأثیر از بسیاری جهات تا زمان حاضر نیز دوام داشته است و

صحبت درباره آن خارج از موضوع این مقاله است. تأثیر تمدن و فرهنگ ساسانی را میتوان در دو بخش مطالعه نمود اول تأثیر تمدن و فرهنگ ساسانی در هنر اسلامی. دوم تأثیر تمدن و فرهنگ ساسانی در سایر ملل و اقوام که باختصار درباره این دو مورد صحبت میشود. بعد از چهار خلیفه اول (ابوبکر عمر، عثمان و علی (ع) حکومت اسلام بدست سلسله اموی افتاد و دمشق بجای مدینه پایتخت دنیای اسلام گردید و خلفای اموی در آن شهر و بیت المقدس اولین مساجد بزرگ اسلامی چون قبة الصخره، مسجد الاقصی و مسجد بزرگ دمشق را بنا کردند که بطور کلی تمام بناهای اموی تازه تأسیس و یا تجدید بنا شده کم و بیش متأثر از سنتهای ساسانی است که اینگونه نفوذها را میتوان در مسجد کوفه - دارالاماره کوفه - کاخ عمان و قلعه های اموی قصر المثنی - مسجد بزرگ دمشق - مسجد الاقصی مشاهده نمود. هم چنین تزئیناتی که در قصر الجبر - قصر العمرة - خیرة المفجر بکار گرفته شده اند از هنر ساسانی سودجسته اند.^۳

بعد از اموی ها در دوره عباسی نیز از هنر ساسانی سود جسته و در آثارشان سبک و تزئینات ساسانی را رعایت کرده اند مانند شهر بغداد که بدستور منصور خلیفه دوم عباسی (۱۵۸-۱۳۶ هجری) با پلانی دایره شکل پایه گذاری گردید و حصار آن با برجهای مدور تقویت و در جنب حصار - مانند شهرهای ساسانی - خندقی تعبیه شد^۴ و مهمترین بناهای مرکز شهر کاخ و مسجدی بود که بر طبق نوشته بعضی مورخین از همان ترتیب و سبک کوفه که خود متأثر از بناهای ساسانی بود تقلید شد.^۵ در خرابیهای شهر رقه آثاری وجود دارد که تأثیر ساسانی در آنها دیده میشود مانند دروازه و مسجد معروف آن. هم چنین در کاخ اخضر - جوسق الخاقانی یا تیسقون اعراب - کاخ بوالقواره - مسجد سامرا - مسجد بودلف نیز به وضوح تأثیر هنر ساسانی دیده میشود.^۶

س - م . دیماند درباره تأثیر هنر ساسانی در ممالک اسلامی می نویسد ، " اعراب در زمان حضرت محمد (ص) صنایع و آثار هنری قابل ذکر نداشتند ولی پس از فتح سوریه ، عراق و مصر و ایران صنایع متداول این ممالک را اقتباس کردند . . . مسجد دمشق وسیله یک معمار ایرانی طرح ریزی شد و حج - هوگ نیز معتقد است که اولین مدرسه در ایران وجود آمد و بعد در سوریه و مصر ترکیه گسترش یافت .^۷ ظهیری مورخ معروف می نویسد : بر تأسیس بنای شهر بغداد عباسیان از سوریه و ایران و . . . کارگر آوردند . . . بتدریج کاسلوب اسلامی بوجود آمد که از دو منبع هنری یعنی ساسانی و مسیحیت شرقی یابیزانطین

سرچشمه گرفت ۹

در ناحیه‌های ازمصر قطعات زیادی از پارچه پشمی که بطرزگنبل بافته شده بودند بین سالهای ۱۹۱۰-۱۸۹۶ در قبرستان زیرزمینی شهر انتینوئه (Antinoë) که در سال ۱۳۰ میلادی بدستور امپراطور آدرین (Hadrian) ساخته شده و به سرعت وسعت یافت بدست آمده نقش آنها از موضوعات دوره ساسانی بوده‌اند. این شهر در قرن ۵ پایتخت کشور تباثید Thebaide و در قرن ۶ مقرر فرمانده لشکری تمام تباثید بوده است. اما در آغاز قرن ۴ عمال کشوری و لشگری که مأمور آنجا میشدند ذوق پیروی از اسلوب ساسانی را با نجا بردند چنانکه گییه A. Gayet که خود متصدی کاوشهای آنجا بوده میگوید "لباس ایرانی در آنجا مانند بیزانس لباس تشریفاتی بوده است" ۸ الف .

در مورد اصول کشورداری و وصول مالیات تشابهات فراوانی بین ساسانی‌ها و هخامنشی‌ها وجود دارد. روش و شیوه مذکور تا آن اندازه دقیق و صحیح بود که خلفای عباسی نیز وقتی به خلافت رسیدند همان روش و شیوه کشور داری ساسانی‌ها را برقرار کردند ۹ و اختیاراتی که ایشان به وزرای خود می‌دادند مانند همان اختیار هزار پت‌ها و وزرک فرماندهای زمان ساسانیان بود. در واقع اینان با اختیار تام کارهای مربوطه را انجام داده و در مواقع لزوم با خلیفه مشورت میکردند ۱۰.

تقلید و پیروی از نحوه سیاست کشور داری ساسانی‌ها توسط خلفای عباسی تا آن اندازه است که عده زیادی از دانشمندان برای اطلاع بیشتر از نحوه اداره مملکت در زمان ساسانی‌ها وضعیت کشورداری خلفای عباسی را مطالعه کرده و از آن برای ساسانیان استفاده و نتیجه گیری می‌کنند.

پیش از بحث درباره تاثیر تمدن و فرهنگ ساسانی در سایر ملل باید چند جمله‌ای درباره روابط ساسانی‌ها با بیگانگان گفته شود. ساسانی‌ها از نظر سیاست خارجی و روابط دیپلماسی با بیگانگان در حد موقعیت و احتیاج خوبی عمل کردند و اطلاعاتی که در این زمینه در دست است این موضوع را تأیید میکند که آنان با اکثر دول و قدرتهای زمان خود مانند امپراطوری روم - تازیان مغرب عربستان (یعنی در همسایگی سوریه و فلسطین و سواحل دریای سیاه) و گوشانیان (در شمال آسیای مرکزی) و هفتال یا هپتال (هیطال و جمع آن هیاطله) و چین روابط زیادی برقرار نمودند ۱۱ و در سال ۵۱۹ میلادی سفیری از جانب پادشاه ایران به دربار چین رفته است ۱۲ و گویا در سالهای ۵۶۱ و ۵۶۶ میلادی

نیز در زمان پادشاهی فیروز سقرائی به چین اعزام شده بود که البته این رفت و آمدها احتیاج به راه یا راهپائی داشت که ارتباط امور اقتصادی، سیاسی و فرهنگی را تأمین نماید. هنر ساسانی با جلوه‌های کاملاً خاص خود تکامل یافته هنرهای گذشته ایرانی است که به حد کافی دارای نیروی حیاتی برای نفوذ در هنرهای اقوام مجاور می‌باشد. این هنر در عهد رونق خویش موجب الهام معماران و طراحان رومی گردید و آنان اشکال جدید را در هنر بیزانسی پذیرفتند.

پروفسور د - تالبوت دایس^{۱۳} در نتیجه‌گیری یکی از مقالات خود می‌نویسد: از نظر تاریخ هنر، میراث ایران برای دنیای بیزانس دارای اهمیت فوق‌العاده است و حتی میتوان پرسید که اگر تأثیر نفوذ ایران در روزگار قدیم نبود آیا سبک معماری روم شرقی که آنطور پیشرفت و ترقی کرد هرگز صورت خارجی بخود میگرفت یا نه^{۱۴}؟

استرزیگوفسکی^{۱۵} نیز می‌گوید "تمام اختصاصات اساسی ساختمانهای گنبدی و سقف دار و حتی ساختمانهای صلیب شکل که عصاره واقعی معماری بیزانس بشمار میرود از ایران سرچشمه گرفته و نخست در ایران توسعه یافته است^{۱۶}. در این باره تالبوت رایس توضیح بیشتری داده و می‌گوید ایران در معماری بیزانس تأثیر حیاتی داشته است. زیرا طاق بیضی شکل - به کار بردن قوسهای گچی برای زینت نمای عمارات - هلال سه گوش برای تبدیل عمارت چهارگوشی به پایه مدور گنبد و شاید توسعه دادن طرح چهار گوش عمارت بوسیله افزودن دو گوشوار و تبدیل آن به صلیب یونانی، همه قبل از آنکه در بیزانس توسعه یابد در ایران مورد توجه قرار گرفته بود^{۱۷}.

برای مثال نمونه‌هایی از تأثیر هنر ساسانی در قسمت‌های مختلف اروپا معرفی میگردد کلیسای ژرمنی دیره Germiny-des-pres نزدیک ارلئان Orleans^{۱۸} به طرح آتشگاه ساخته شده و دیوارهای آن با گچ بریهای تزئین یافته است و میتوان در آنها تصویر درخت زندگی را - که در غار طاق بستان نقش شده - مشاهده نمود^{۱۸}.

گچ اندود مقبره راهبه Aguiberta متوفی به سال ۶۶۵ میلادی و مدفون در سرداب کلیسای ژاور Jouarre بین پاریس و شاتوتیری Chateau-Thierry نمونه دیگری از آن است. در گنجینه آتیلا Attila (منسوب به قرن‌های ۸ - ۹ میلادی) قطعات زرین جالبی موجود است که در آنها زرگران اروپای مرکزی از صحنه‌های کنده کاری ساسانی تقلید کرده‌اند^{۱۹}.

در نقوش برجسته و حج بری کلیساهای قدیمی فرانسه صحنه‌های مذهبی زیاددار شده است که در آنها همواره انگشت سیاه خم شده‌ی دستی را نقش کرده‌اند که این موضوع در صحنه‌های ساسانی کم‌بیزه شاهان و بزرگان ساسانی است زیاد دیده میشود و به قول گیریشمن " شاید هنرمندان بدون اینکه مفهوم این امر را در یابند کار کرده‌اند" ^{۲۰} .

در شاهکارهای پر افتخار معماری بیزانس مانند مسجد ایاصوفیه ^{۲۱} کلیسای حواریون مقدس ^{۲۲} سنت سرژیوس ^{۲۳} سنت باکوس ^{۲۴} که در استانبول به سرپرستی ژوستی نین ساخته شده از عناصر و عوامل ایرانی سود جسته‌اند ^{۲۵} .

در آثاری که در گنجینه ناگی سنت میکلوس در مشرق مجارستان بدست آمده است به خوبی تأثیر هنر ساسانی دیده میشود و کاخهای اولیه بلغارستان در "آبوباپلیسکا" شبیه کاخهای ساسانی سروستان و فیروزآباد است و حجاری معروف بلغارستان در منطقه " مادابا" برآستی کاملاً " یک اثر ساسانی است" ^{۲۶} .

در نقاشیهای دیواری و موزائیکها (در پالرم " جزیره سیسیل ") و در سراسر صنایع گرجستان شوروی پیش از اسلام و بویژه در ساختمانهای قرون ششم و هفتم میلادی در ارمنستان بویژه در ساختمان کلیساهای و اشیاء متبرک آن و حتی جلد سازی و تذهیب و نقاشی کتابهای دینی و همچنین در اشیاء مکشوف از خرابه‌های شهر معروف آنی (پایتخت قدیم ارمنستان) هنر ساسانی تأثیر گذاشته است ^{۲۷} .

در پارچه‌های پشمی مکشوف از مغولستان و در آثار بیزانس روم شرقی - ترکیه امروزی نیز نفوذ و تأثیر هنر ساسانی دیده میشود که به قول ایللیف " بی شک حجاری‌های ایرانی (نقوش برجسته) از طریق ساسانیان در آثار بیزانس که پر از صحنه‌های دسته جمعی بویژه روی موزائیک است تأثیر داشته است" ^{۲۸} .

مانویت که در مشرق رونق یافته بود به آسیای صغیر نیز برده شد و در ارمنستان هم نفوذ نمود و به تراکیه رسید (قرن ۱۰ و ۱۱ میلادی) . این آئین با تجارت مشرق به فرانسه جنوبی رسید و موجب پیدایش فرقه مقتدر کاتار Cathares یعنی پاکان - گردید که کلیسای کاتولیک بدان جنگی سخت داد و بالاخره از یک سوی مانویت در فرانسه و چین نفوذ کرد و از سوی دیگر مذهب نسطوری که تنها فرقه مسیحی بود که در ایران به رسمیت شناخته شده بود تا چین پیش رفت ^{۲۹} .

باستان‌شناسان فرانسوی به سرپرستی فوشه و گدار و هاگن ^{۳۰} در بامیان و سپس در

کنتلی معروف به " خیر خانه " ۱۲ کیلومتری شمال غربی کابل در سال ۱۹۳۴ نفوذ هنر ساسانی را در صنایع یونانی و بودایی که مرکز آن بلخ و بامیان و زرافشان و پالمیر بود کشف و معلوم نمودند^{۳۱}. در آثار تمدن یونانی و بودایی آسیای مرکزی که از قرن سوم میلادی در آسیای مرکزی فراهم شده در ترکمنستان - تاجیکستان ، قزاقستان و ازبکستان شوروی نیز نمونه‌هایی از آن به دست آمده نفوذ صنایع ساسانی دیده میشود^{۳۲}.

با تأثیر هنر ساسانی در مشرق ؛ در هندوستان سبک ویژه‌ای متداول گشت که آنرا " هند و ساسانی " نام نهاده‌اند . قلمرو و نفوذ این مکتب در هندوستان بقدری وسیع و عمیق بود که در سال ۱۳۲۸ خورشیدی سکه‌های این دوره در " نالیسار سامبهار " دره ۶ میلی شهر جیبور بدست آمد . نفوذ این هنر در معابد برهمنی هندوستان ، صنایع بویژه در پاچه‌های قیطی ، اروپای غربی و اروپای مرکزی نیز مشاهده میشود ، تا جائیکه عده‌ای معتقدند هنر گوتیک که از قرن ۱۲ تا ۱۶ میلادی در فرانسه به اوج رسید زیر نفوذ هنر ساسانی بوده است^{۳۳}.

در نقوش روی لوحه‌های مرمر کلیسای کهنه اسقف نشین شهر سورنتو (ایتالیا) متعلق به سده‌های ۱۱ و ۱۰ میلادی شکل اسب بالدار دیده میشود که شبیه بافته‌ها و ظروف سیمین ساسانی است^{۳۴} . طاووس به عنوان یک عنصر تزئینی در هنرهای اروپا فراوان دیده میشود مانند طاووسی که چتر گسترده و در سن مارکو نیز است (حدود ۹۷۶ میلادی) و با شکل طاووس دیگری که از استانبول بدست آمده و هم اکنون در موزه لوور پاریس است (سده‌های ۱۱-۱۰ میلادی) طاووس که در اصل از " شگفتیهای " فردوسی ایران برخاسته است رومیان آنرا با بیماری آسمان برابر دانسته و صبیحیان آنرا نشانه رستاخیز مسیح دانسته‌اند . بدین سبب این نقش در سنگ تراشی و نقاشی های بیزانسی فراوان مورد استفاده واقع شده است^{۳۵} ، که در این مورد باید اضافه کنیم تصویر طاووس در بافته‌های ساسانی با تزئینات مخصوص پرندگان فراوان دیده میشود که مورد اقتباس هنرمندان اروپا واقع گشته است .

هنر قرون وسطای اروپا تا حد زیاد و مدتها زیر نفوذ هنر ساسانی بوده است و غالباً هنرمندان اروپا موضوع نقشهای خود را از بافته‌های ساسانی و گاهی عیناً " از نقش و صحنه‌های مجالس بافته‌های ایرانی الهام میگرفتند و در آثار گوناگون خود منظور میداشتند مانند صحنه روی صندوقچه بیزانسی از عاچ برنگ ارغوانی (سده ۱۰ میلادی) که در گنجینه کلیسا

در تروا واقع است ۳۶ .

در بین اشیاء مکشوف از گنجینه نازیس زنتمیکلوس در هنگری (سده ۹ میلادی)
تأثیر هنر ساسانی در شکل تنگهای زرین و نقوش روی آنها بوضوح دیده میشود . همچنین
در بین آثار گنجینه‌شاهی شوئین (Shōsōin) در نارا تأثیر هنر ساسانی در هنرهای
زیباوتجملی چین دیده میشود (آثار این گنجینه در سال ۷۵۶ میلادی بوسیله ملکه کومیو
(Komyo) به یادگار شوهر مرحومش شومو (Shomu) به بودا و روسانا در معبد
تودائی جی (Tadaï-Ji) در نارا (Nara) تقدیم گشت ۳۷ .

نتیجه آنکه هنر ساسانی معرف یک تجدد و احیای ناگهانی نیست . این هنر در
کهن‌ترین مظاهر خود جانشین مستقیم هنر پارسی است که در اصل ایرانی بوده است ۳۸ .
هنر ساسانی که آخرین جلوه هنر شرقی قدیم است با الهام از هنرهای محلی و سایر مکاتب
هنری زمان سبک تازه و نوی را ارائه داد که مورد اقتباس سایر اقوام واقع گردید ۳۹ .
و در ممالک بسیار دور جهان نفوذ کرد ۴۰ . که نمونه‌های بارز آن در امپراطوری روم
(آسیای کوچک و ایتالیا) ، بیزانس ، مصر ، غرب بربر (اروپا و سیبری) شرق مسلمان ،
چین ، ژاپن ، هند ، آسیای مرکزی و سایر اماکن بدست آمده و دیده میشود ۴۱ .

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- ۱- درباره پارتی ها نگاه کنید به: م. م. دیاکونوف، اشکانیان، ترجمه کریم کشاورز تهران ۱۳۴۴ و دکتر محمد جواد مشکور، پارتیها یا پهلویان قدیم-تهران، ۱۳۵۰، صفحات ۱۰۹-۸۶.
- ۲- درباره ساسانیان نگاه کنید به: سعید نفیسی، تاریخ تمدن ساسانی تهران، ۱۳۳۱ و آرتور کریستین سن، ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی، تهران ۱۳۳۴ و حسن پیرنیا، تاریخ ایران باستان جلد سوم تهران ۱۳۳۸.
- ۳- دکتر عباس زمانی: تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی، تهران ۲۵۳۵ صفحات ۲۸ و ۵۳.
- ۴- ارنست کونل، هنر اسلامی، ترجمه هوشنگ ظاهری، تهران ۱۳۴۷ صفحه ۲۹.
- ۵- ج. هوگ، هنر معماری در سرزمینهای اسلامی. ترجمه دکتر پرویز ورجاوند تهران ۱۳۴۸ صفحه ۲۶.
- ۶- دکتر عباس زمانی، تأثیر هنر ساسانی در هنر اسلامی صفحات ۷۵-۵۷.
- ۷- هنر معماری در سرزمینهای اسلامی، صفحه ۴۶.
- ۸- م. س. م. دیماند، راهنمای صنایع اسلامی ترجمه عبدالله فریار. تهران ۱۳۳۶ صفحه ۲۷، ارنست کونل، هنر اسلامی صفحات ۲۴، ۲۸، ۲۹، ۴۳، ۹۱.
- ۸ الف- آندره گدار. هنر ایران ترجمه بهروز حبیبی تهران ۱۳۴۶ صفحه ۳۰۴.
- ۹- ج. هوگ، هنر معماری در سرزمینهای اسلامی، ترجمه دکتر پرویز ورجاوند تهران ۱۳۴۸ صفحه ۱۶. تاریخ تمدن ساسانی صفحه ۳۰. وضع ملت و دولت و درباره در دوره شاهنشاهی ساسانیان، صفحات ۹۴-۸۴.
- ۱۰- هزارپت Hazarapet بمعنی صدراعظم یا فرمانده هزار نفر از پاسبانان شاه بود- وزرک فرمدار Framdar بمعنی نخست وزیر است. در باره تشکیلات اداری و اجتماعی ساسانیان نگاه کنید به تاریخ تمدن ایران صفحات ۲۰۳-۱۹۹. عباس مهربین، کشور داری و جامعه ایران در زمان ساسانیان، تهران ۱۳۴۹ صفحات ۱۷۱-۱۵۸.

- ۱۱ - فرخ ملک زاده ، " تداوم فرهنگ و هنر هخامنشی در زمان ساسانیان ، مجله بررسی‌های تاریخی شماره ۴ سال دهم ۲۵۳۵ صفحه ۲۹ . تاریخ تمدن ساسانی صفحات ۱۶۲ - ۱۵۴ .
- ۱۲ - تاریخ تمدن ساسانی . صفحه ۱۵۸ .
- ۱۳ - D. Talbot Rice
- ۱۴ - تالبوت رایس " ایران و امپراطوری روم شرقی " صفحه ۹۳ .
- ۱۵ - Struzygowski
- ۱۶ - Strzygowski, Origin of Christian Church Art
میراث ایران ، تهران ۱۳۴۶ صفحه ۶۹ . Oxford, 1923, P. 77
- ۱۷ - فرخ ملک زاده " تداوم فرهنگ و هنر هخامنشی در زمان ساسانیان " .
مجله بررسی‌های تاریخی ، شماره ۴ سال دهم . تهران ۲۵۳۵ صفحه ۴۲ . تالبوت رایس " ایران و امپراطوری روم شرقی " صفحه ۷۷ .
- ۱۸ - رمان گیریشمن ، تاریخ ایران از آغاز تا اسلام ، ترجمه دکتر محمد معین تهران ۱۳۳۸ صفحه ۳۳۹ .
- ۱۹ - همان اثر صفحه ۳۳۹ .
- ۲۰ - همان اثر صفحات ۳۴۰ - ۳۳۹ .
- ۲۱ - St. Sophia
- ۲۲ - The Church of the Holy Apostles
- ۲۳ - St. Sergius
- ۲۴ - St. Bacchus
- ۲۵ - تداوم فرهنگ و هنر هخامنشی در زمان ساسانیان . صفحه ۴۱ .
- ۲۶ - تالبوت رایس ، " ایران و امپراطوری روم شرقی " میراث ایران صفحه ۷۹ .
- ۲۷ - تاریخ تمدن ساسانی صفحه ۲۲۳ و ایران از آغاز تا اسلام صفحات ۳۴۳ ، ۳۲۲
- ۲۸ - ایرانیان و دنیای قدیم " صفحه ۳۳ .
- ۲۹ - ایران از آغاز تا اسلام صفحه ۳۵۱ . علی سامی . تمدن ساسانی ، شیراز ۱۳۴۲
صفحات ۲۸۱ - ۲۱۹ .
- ۳۰ - Foucher - Godard Hackin

- ۳۱- تاریخ تمدن ساسانی. صفحات ۸۶ و ۳۰۳-۲۹۶.
- ۳۲- "تداوم فرهنگ و هنر هخامنشی در زمان ساسانیان" صفحه ۴۰. تاریخ تمدن ساسانی صفحه ۲۲۲.
- ۳۳- همان اثر صفحات ۲۲۵-۲۲۳.
- ۳۴- رمان گیرشمن، هنر ایران در دوران پارتی و ساسانی. ترجمه دکتر بهرام فره‌وشی تهران ۱۳۵۰ صفحه ۳۰۳. شکل ۴۰۰.
- ۳۵- همان اثر صفحه ۳۰۸. شکل‌های ۴۱۰-۴۰۹.
- ۳۶- همان اثر صفحه ۳۱۵. شکل ۴۲۲.
- ۳۷- همان اثر صفحه ۳۲۸. شکل ۴۳۸ و صفحه ۳۲۲. شکل ۴۴۳ و صفحه ۳۳۳. شکل ۴۴۵.
- A. U. Pope, Persian Architecture. London 1967, P. 55-58.
- ۳۹- درباره وضع ملت و دربار و دولت در زمان ساسانیان نگاه کنید به: آرتور کریستین سن. وضع ملت و دولت و دربار در دوره شاهنشاهی ساسانیان. ترجمه مجتبی مینوی تهران ۱۳۱۴ صفحات ۸۷-۸۰.
- ۴۰- درباره حقوق زن در دوره ساسانی نگاه کنید به کتاب حقوق زن در زمان ساسانیان. ترجمه و تحقیق. دکتر ناصرالدین صاحب الزمانی. تهران، ۱۳۴۳.
- ۱- اخیراً "اینوسترانستف تحقیق جالبی درباره ساسانیان بعمل آورده است. کنستانتین اینوسترانستف، تحقیقاتی درباره ساسانیان، ترجمه کاظم کاظم زاده، تهران ۱۳۵۱؛ و درباره سکه‌های دوره ساسانی نگاه کنید به. ملک زاده بیانی، تاریخ سکه، تهران ۱۳۳۹ و "تحقیق درباره صد و بیست و نه سکه ساسانی" مجله باستان‌شناسی، شماره ۳ و ۴ تهران ۱۳۳۸ صفحات ۳۶-۲۷ و درباره راهسازی دوره ساسانیان نگاه کنید به دکتر پرویز ورجاوند "شاهکار راهسازی ساسانی دیلمی در دره هراز" بررسی‌های تاریخی شماره ۲، ۱۳۵۴، صفحات ۴۹-۴۰ و درباره هنر ساسانی نگاه کنید به بخش ساسانی کتاب: A. U. Pope, A Survey of Persian Art. Vol. II, London 1938